

FÂRÂBÎ'NİN SİYASÎ NAZARİYELERİ*

Çeviren :

HÜSEYİN G. YURDAYDIN

Fârâbî'nin tahsili — Siyasî şartlar — Seyfu'd-Devle'nin sarayı — İdare — Fârâbî'nin çeşitli kabiliyetleri — İlim alemindeki mevkii — Siyasî eserleri — İnsan zihni ve kudreti — Beşerî birliğe tabîi ve sunî engeller — Haklardan karşılıklı feragat nazariyesi — Hükümdarlık — Devletin iç yapısı — İştirakçilik ve Ferdîyetçilik — Devlet çeşitleri — İmparatorluklar — Kolonizasyon — İdeal bir Devlet Reisi — Netice,

Fârâbî'nin tahsili

Müslüman dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük filozoflardan biri olan Ebu Nasr Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî, aslen Türk olup, Maverâünnehr'in bir bölgesi olan Fârâb'a bağlı Vâsîc'de doğmuştu. Bağdat'a ilk geldiği zaman, on beş yaşlarında idi ve söylendiğine göre Arapça bilmiyordu. Bu dili yeter derecede öğrendikten sonra, Hıristiyan bilgin Ebu Bîşr Matta b. Yunus'un talebesi oldu. Bu bilgin, Aristo ve diğer Yunan yazarlarının eserlerinin bir kısmının, Süryanca'dan Arapça'ya mütercimi ve Aristo'nun Kategoriyaları ve Porhyrios'un Isagoji'sinin şerhisi olarak tanınmıştı. Fârâbî, ondan öğrendikleri ile tatmin olmadığından, Harran'da bulunan başka bir Hıristiyan filozofun, Yuhanna b. Cîlâd²'in yanına gitti ve felsefî bilimlerde³, daha fazla tenvür etmiş oldu.

* Bu yazı, *İslamic Culture* mecmuasında (Vol XII, No. 3, Hyderabad, Deccan, July 1938) çıkmış olan Osmanîye Üniversitesi profesörlerinden Harun Han Şirvanî (Haroon Khan Sherwanî) nio «*al-Fârâbî's Political Theories*» adlı makalesinin tercümesidir. Bu vesile ile, bu yazıdan bizi haberdar eden Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Târîhi Doçenti Sayın Dr. Mehmet Altay Köymen'e ve kendilerine okuduğum tercümemi, baştan sona kadar dinlemek nezaketinde bulunarak, müşküllerimi halletmek, ve tercüme tekniği hususunda beni tenvir etmek suretiyle, kıymetli yardımlarını esirgememiş olan aynı Fakülte İngiliz Dili ve Edebiyatı Profesörü Sayın Dr. İrfan Şahinbaş'a ve nihayet yazının bulunduğu mecmua cildinin temini ve tercümenin neşri hususunda azamî kolaylığı göstermiş bulunan Genel Türk Tarihi Kürsüsü Profesörü Hocam Dr. Şinasi Altındağ ve Kütüphane Müdürü Kemal Edip Kürkçüoğlu'ya olan minnet ve teşekkürlerimi ifade etmeyi, yerine getirilmesi icabeden bir borç sayarım.

¹ 328 - 939 'da öldü.

² Yahut «Haytan». Bak. Kiftî, *Tarihu'l-Hükema*, Leipzig, 1903, s. 277.

³ Fârâbî için me hazlar : Kiftî ve İbn Hâlikân, C. III. Carra de Vaux'nun Avicenne'inde, ve *Encyclopaedia of Islam* ve *Jemish Encyclopaedia* gibi eserlerde, onun siyasî düşüncesine müracaatlar vardır, fakat benim bildiğime göre, onun siyasî felsefesini teferruatıyla açıklamaya teşebbüs eden olmamıştır.

Siyasî şartlar

Bu sırada islâm ülkesinde büyük karışıklıklar hüküm sürüyordu. Fârâbî, H. 258/M.870 'de Ahmed Ebu'l-Abbas el-Mu'temid ala'llah⁴ 'ın halifeliği zamanında doğmuş, ve 339/950'de Ebu'l Kasım el-Muti li'llah⁵'ın halifeliği zamanında ölmüştür. Böylece iki büyük sofinin, Ebu Bekr eş-Şiblî ve Mansur el-Hallac'ın ve aynı zamanda Arap şairlerinin en büyüklerinden olup, san'atının verdiği gururla peygamber olduğunu iddiaya kadar giden — ki bu iddiadan sonra vazgeçmiştir — el-Müte-nebbî⁶'nin çağdaşı idi. İslâm Devleti, dinî, felsefî ve kültürel bir çok sebeplerin tesiriyle parçalanmıştı ve Abbasî ülkesi içinde yeni yeni sülâleler ortaya çıkmaktaydı. Bunlar, halifeliği öyle bir duruma düşüreceklerdir ki, halifeyi ele geçirecek herhangi bir maceracı, onu, bir kukla gibi oynatabilecektir. Bu sülâleler, çoğu zaman Türk veya İranlı olup, ırk bakımından, bazan da dinî inançlar bakımından Abbasîler'den ayrı idiler. Zira, halifeliğin ehl-i sünnet'in merkezi olduğu bu zamanda, yeni hanedancıkların çoğu, şîi idiler. Fârâbî'nin yaşadığı esnada son İmam, on üç yaşındaki Muhammed el-Mehdi, babası Hasan el-Askerî⁷'yi ararken, ortadan yok olmuştu ; bu vak'a, ırsî İmamlık müdafileri üzerinde derin bir tesir yarattı ve Şîi Büveyhi Mu'izzud-Devle, fırsattan istifade ederek, 341/952 yılında muzafferane bir tarzda Bağdat'a girdi ve her yıl, Muharrem ayının onuncu gününün, Kerbelâ⁸ faciasının hatırası için matem günü olacağını ilân etti.

Bu emir, Fârâbî'nin ölümünden bir iki yıl sonra neşredilmişti, fakat bundan bir hayli evvel, Bağdat'ın fiili idaresi, başka bir hanedana geçmişti. Kurucusuna göre, Hamdanî adı verilen bu hanedan azalan, hiç olmazsa yarı Arap ve Musul menşeli olup, halefleri Büveyhîler'den ayrı idiler. Hamdanîler, hususivle, Hüseyin b. Hamdan ve kardeşi Ebu'l-Heyca Abdullah Hamdan, Cafer Ebu'l-Fadl el-Muktedir bi'l-lah (295 / 907-320/932), Muhammed Ebu'l-Mansur el-Kâhir bü'l-lâh (320/932-322/934), Muhammed Ebu'l Abbas er-Radi bi'l-lah (322/934 - 329/940), ve İbrahim Ebu'l Abbas el-Mutteki bi'l-lah (329/940-333/944) gibi halifeleri, istedikleri gibi tahta geçirmek, hal'etmek, tekrar tahta çıkarmak, tekrar hal'etmek suretiyle büyük bir nüfuz sahibi olduklarını göstermişlerdir. Hamdanî'lerden bizi en ziyade ilgilendireni, Ebu'l-Heyca'nın üç oğlundan biri olup, zamanı ilminin en büyük hamilerinden biri olduğunu ispat etmiş olan, Ali'dir. Ali, yirmi bir yaşında

⁴ (334/946 — 363/974). Bu tarihler yanlışdır (256/870 — 279/892) şeklinde düzeltilmesi lâzımdır (Mütercim).

⁵ (247/861-334/945). Bu tarihlerin (334/946-363/974) şeklinde düzeltilmesi lâzımdır (Mütercim).

⁶ (303 / 915 — 334/965). H. 334 yılı, M. 945 tir. 965 yılının 945 olması lâzımdır (Mütercim).

⁷ (265/878).

⁸ Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, s. 303.

olmasına rağmen, Bizanslılar'a karşı 936'da başarılı bir sefer yapmış ve halife Muttekî'yi, kendi merkezi olan Musul'a almak suretiyle Berîdîler⁹'in elinden kurtarmaya çalışmıştı. Ali'nin bu hareketinden son derece memnun olan Muttekî, ona, *Seyfu'd-Devle* ünvanını tevcih etti. Ali, Abbasî hilâfeti tarihçilerince, Seyfu'd-Devle olarak bilinir.

Seyfu'd - Devle'nin Sarayı

Seyfu'd-Devle, ilk önce Musul'da, daha sonra da, Bağdat'ın Büveyhî¹⁰ işgalinden bir yıl önce 333/944 de gitmek zorunda kaldığı Halep'te parlak bir saray kurdu. Bu saray, 15. yüzyılda Floransa'da Muhteşem Lorenzo'nun sarayında olduğu gibi, filozoflar, bilginler, şairler ve edebiyatçılarla dolu idi. Bu devrin Abbasî halifeliğine ehl-i sünnet mezhebinin başı olarak bakıldığını yukarıda zikretmiştik. Bu sebeple, burada cari olan akidelere uymayan veya aykırı olan herhangi bir şeyin Bağdat'ta yer alamıyacağı tabii idi. Bu günler dinî huzursuzluk devresi idi ve İslâm'ın başlangıç zamanlarındaki safvete mütemayil olan Hanbelî doktrini¹¹ nin nüfuzu artmaktaydı. Diğer taraftan, Yunanca eserler, Süryanca ve Arapca'ya tercüme ediliyordu ve bu asır, "Arapca tercüme Altın devri,"¹² idi. Bu iş, hakikatte 217/832 de Me'mun'¹³ un halifeliği zamanında, *Beytul-Hikme* denilen akademinin kurulması ile başlamış, o tarihten bu tarafa, binlerce kitap Yunanca'dan Süryanca ve Arapca'ya çevrilmişti. Bu eserlerin müslüman düşüncesi üzerinde doğrudan doğruya tesir etmemesi imkânsızdı; şurası tabii idi ki İslâm'ı ayakta tuttuğu farzedilen prensiplere, tamamiyle değilse bile, hiç olmazsa kısmen zıd olacağını kabul ettikleri kurallar, Hilâfetin merkezinde hoş karşılanamazdı¹⁴. Bununla beraber yeni meydana gelen küçük sülâlelerde böyle bir çekinme yoktu ve şayanı dikkattir ki kendi merkezlerinde büyük bir müsamaha havası yaratan Seyfu'd-Devle gibi insanlar tarafından, ilim, felsefe, edebiyat ve san'at büyük bir himayeye mazhar olmuştu. Şiblî¹⁵ ye eza ve cefalar edilir, ve Mansur el-Hallâc¹⁶ da öldürülürken Seyfu'd-Devle, Müslüman filözof-

⁹ Bunlara Beridîler adının verilmesi, bir posta müdürü neslinden gelmiş olmalarındandır. Muktedir zamanında, önemli bir siyasî rol oynadılar. Onlardan Ebu Abdül-lah, bir Türk olan Emir'ul-Ümera Beckem tarafından vezir tayin edilmişti.

¹⁰ Büveyhîler Deylem'li Ebû Suca Büveyh'den gelirler. İlgilendiğimiz devirde büyük bir şöhret elde etmişlerdi.

¹¹ Hanbelîler, dördüncü sünî imam Ahmed b. Hanbel (164/780 — 241/855) in muakipleridir.

¹² O'Leary, *Arabic Thought*, fasıl 4.

¹³ (198/813-218/833).

¹⁴ Bir kısım Müslümanlar tarafından, bu zahiri tesirin, Anti-İslâm bir düşünüş olarak nazarı itibara alınmasına rağmen, şayanı dikkattirki Müslümanlıktan gayri dinler hakkında, tam manâsı ile bir müsamaha vardı ve Yahudiler, Hıristiyanlar ve Zerdüşî dini salıkları istedikleri gibi ibadet etmekte serbesttiler.

¹⁵ (247/861-334/945).

¹⁶ (244/858-301/913).

larının en itibarlısı olan Fârâbî ve şairler şairi Mütenebbî gibi şahısları, sarayında himaye etmekteydi. Mütenebbî'nin, hamisi hakkında terennüm ettiği aşağıdaki mısralar, boş bir dalkavukluktan ziyade samimi bir övgüdür.

<p>أسخطت كل الناس في أرضائه قرنائه والسيف من أسائه من حسنه وإبائه ومضائه¹⁷</p>	<p>و بمهجتي يا عاذلي الملك الذي الشمس من حساده والنصر من أين الثلاثة من ثلاث خلاله</p>
---	--

İdare

Burada, Fârâbî'nin yetiştiği sıradaki devlet idaresi hakkında bir kaç söz söylemek faydalı olacaktır ; böylece, fiilî idare durumu ile, onun ileri sürdüğü ideal arasında, ne gibi bir fark olduğunu takdir edebileceğiz. *Divanü'l-Azizin*, muhtelif divanlar yahut dairelere ayrılışı hakkında başka bir yerde malûmat verilmişti¹⁸. Burada, idarenin bu şeklinin, halifelerle artık tam manâsı ile yanyana görünmeye başlamış olan emir ve sultanların iktidarına geçtiğini zikretmek kâfidir. Tetkik ettiğimiz yıllarda Bağdat'ta, İbnu'l-Furât, Ali b. İsa¹⁹ ve diğer bazıları gibi hakikaten büyük vezirler yetişmişti, fakat onlar, kendilerini hissettiren yeni kuvvetler karşısında duramadılar. Râdî zamanında, er-Ra'ik, Emir; daha sonra Türk Beckem, Emîru'l-Ümera oldu ; bu son ünvan, bu tarihten itibaren Bağdat'ta, üstün bir durum elde eden herkese verildi ve bu, merkezde fiilî siyasî kudretin, kimde olduğunu gösteriyordu. Böylece Abbasî idaresinin başlangıcından beri, hilâfetin baş icra memuru manâsını taşıyan vezirliği gölgede bıraktı. Bu zamandan itibaren, vezir, halifenin fiilî muhafızı olacak olan emîr'in arzusuna boyun eğmek mecburiyetindeydi. Hamdan'ın torunu Ali'ye, 942'de Muttekî tarafından emîr Seyfu'd-Devle ünvanı verilmekle, işte ona böyle yüksek bir mevki sağlanmış oldu. Sultan ünvanını ilk defa alan Ahmed b. Büveyh idi, aynı zamanda *Muizzu'd-Devle* nasedilmiş, ve adı, halife Muti'²⁰nin adı ile beraber olarak, ülkenin sikkeleri üzerine hakkedilmişti, Başka bir ünvanın, yani *melik* adının da ortaya çıktığı görülüyor. Muizzu'd-Devle, kendine melik diye hitap edilmesinden çok hoşlanmaktaydı. Halbuki, bu ünvanı ilk defa halifenin elinden, halife Muktefi²¹ tarafından el-Meliku'l-Âdil yahut " Adil hükümdar „ nasedilmiş olan meşhur İmadu'd-Din

¹⁷ Mütenebbî, *Divan*, kaside I :

Ey beni levmeden, kanım hakkı için, rızasını kazanma uğrunda bütün insanları kızdırdığım Hükümdarı güneş kısıkananlardan, yardım onun karınlarından, kılıç da isimlerindedir. Fakat bu üç şey ile, onun büyük vasıfları, yani : güzelliği, vakarı, şevk ve neşesi arasında bir mukayese yapmak mümkün değildir.

¹⁸ Şirvani (Shervani), *el-Mâverdi and Kâbusname*, s. 9.

¹⁹ Şu güzel esere bak. Bowen, *Ali b. İsa, the good Vizier*, Cambridge, 1928.

²⁰ Sikkenin fotoğrafı için, Bowen, ayn. es., karşı s. 392.

²¹ (530/1135-555/1160).

Zengi'nin oğlu Nuru'd-Din Zengi almıştı. Fakat bu, incelemekte olduğumuz devirden çok daha sonra vaki olmuştur : kaldı ki, bu devrede bile, halifelik, nüfuz ve iktidardan yana gittikçe Ortaçağ papalarını andırıyor, ve elindeki siyasî iktidar, kudretli bir sultan, emîr veya kendine melik ünvanını veren kişinin keyfine bağlı kalıyordu. Gerçi halife, İslâm âleminin en yüce şahsiyeti olması dolayısıyla, büyük hürmet görmekteydi ama siyasî sahada bir dama taşı haline gelmişti ve fiilî iktidar kimde ise, onun elinde oyuncak olmaktaydı.

Fârâbî'nin çeşitli kabiliyetleri

Fârâbî'nin yaşadığı sırada, Abbasî Hilâfeti'nin genel durumu bu idi. Fârâbî, büyük bir çeşitlilik arzeden kabiliyetleriyle, felsefe, mantık, siyaset, matematik ve fizik üzerinde çalışmak fırsatı bulmuş, ve musiki hakkında yalnız kitap yazmakla kalmıyarak, musiki parçaları da bestelemiştir. Bırakmış olduğu sayısız eserler arasında, hemen hemen bütün *Organonun* şerhi, Eflâtun'un *Kanunlar*'ının bir özeti, Aristo'nun *Ahlâk'ımn*, *Fizik*, *Meteoroloji*, *Gök* ve Duma'sının şerhleri gibi tabîî bilimlere dair kitaplar ve gök cisimlerinin hareketine dair de müstakil eserleri vardır. Bunlardan başka psikoloji, metafizik ve matematik hakkında birçok kitaplar yazdı ve Eflâtun ve Aristo hakkındaki risalelerinden ayrı olarak, Ptolemaios'un meşhur *Almagest'i* ile, Euclides problemlerinin bazılarını tefsir etti²². Bu kadar geniş bilgisi olan bir adamın, IX. asır Bağdat'ında yaşamasına imkân yoktu. Onun için evvelce de işaret ettiğimiz gibi, Fârâbî'yi, Seyfu'd-Devle'nin sarayına bağlanmış buluyoruz. Seyfu'd-Devle, 334/946 da Şam'ı aldı ve Fârâbî de bu hoş ve güzel şehirde yaşadı. Vaktini, bir zamanlar Emevilerin merkezi olan bu şehrin bahçelerinde geçiriyor, arkadaşlarıyla felsefî meseleleri münakaşa ediyor, kendi fikirlerini, bazan düzenli bir şekilde, bazan da gelişi güzel kâğıt yapraklarına yazıyordu. Dünyevî işlere son derece lâkayd kaldığı ve mükellef bir maişet temini yoluna asla gitmiyerek günlük ücret olarak, emirin kendisine verdiği dört dirheme razı olduğu söylenir. Ömrü epeyce uzun sürmüş, 339/950 tarihinde 80 yaşlarında ölmüştür.

Fârâbî'nin ilim alemindeki mevkii

Fârâbî, salt Felsefe'de İslâm'ın her hangi bir filozofu kadar meşhur olmuştu; söylendiğine göre İbni Sina gibi bir bilgin, Aristo Metafiziği'nin gerçek mahiyetini anlayamamış, bir gün, Fârâbî'nin eserlerinden birini satın almış ve ancak bu eserin yardımıyla, metafiziğin manâsını kavrayabilmişti. Böylece iddia edilebilirki, "el-Fârâbî, en hakikî manâsı ile, daha sonraki Arap filozoflarının babasıdır,²³; Öyleki, o, müslüman-

²² Tara bir liste için bak. Kıftî ve O'Leary, ayn. es.

²³ O'Leary, s. 171.

lar tarafından, Aristo "ilk Mürebbî,, olduğuna göre, "İkinci Mürebbî,, *Muallimu's-sani* olarak kabul edilir. Biz burada, bu büyük bilginin, ileri sürdüğü genel felsefe ve mantık prensiplerinden ziyade, onun siyasî felsefesi ile ilgileneceğiz. Hemen işaret edilmelidirki, Arap dünyası, Aristo'nun siyaset hakkındaki eserlerinden haberdar değildi; diğer taraftan, Aristo'ya atfedilen öteki siyasî eser, yani *Atinalıların Anayasası* da ancak zamanımızda meydana çıkarılmıştır. Fârâbî'nin zamanında siyaset üzerinde Arapça'da mevcut olan yegâne Yunan eserleri, Eflâtun'un *Devlet* ve Kanunlar'ından ibaretti. Fârâbî'nin, *Devlet'in* Arapça tercümesinden faydalandığı ve bizzat özetini yapmış olduğu *Kanunlar'ı* da çok iyi bildiği kabul edilebilir; fakat siyasî risalelerinde bulunan bütün diğer fikirlerin, tamamiyle kendinin olduğunda şüphe olmadığı gibi, bunlar, *Devlet'te* belirtilen ve *Kanunlarda* tadil edilen Eflâtunî ideal'in sadece bir kopyesi olmayıp, kendi düşünüşünün bir neticesidir. Fârâbî hakkında yazılanların çoğu salt felsefe noktai nazarından olduğundan, bu ciheti hatırdan tutmak lâzımdır ve şüphesiz Aristo, Porphyry ve Ptolemaios üzerindeki şerhlerinde, zamanın Arap dünyasında cari olan Yeni-Eflâtunî (Neo-Plâtonik) fikirlerden faydalanacaktı; ama, onun, ülkede salt felsefe sahasında bile orijinal olduğu Eflâtun, Aristo ve Galen²⁴ hakkındaki orijinal eserleriyle ispat edilmiştir. "Fârâbî, İdeal Devlet'i kurarken Eflâtun'dan ilham almıştır,, sözü kabul edilebilir, fakat siyasî yazılarında mahalli kaynaklardan alınmış, Eflâtun'da bulunmayan bir çok yeni fikir vardır, bundan dolayı bu fikirlerin incelenmesi ve Fârâbî'nin siyasî felsefedeki hakiki yerinin tanınması, çok önemlidir.

Siyasî eserleri

Fârâbî'nin siyaset hakkında bize, beş eseri intikal etmiştir: Eflâtun'un *Kanunlar'ının* bir özeti, *Siyasatü'l-Medeniyye*, *Arâ'u ehli'l-Medinetul-Fadıla*, *Cevami'u-s-siyase*, ve *İctima'âtul-Medeniyye*. Maalesef, son ikisini ele geçiremedim; Eflâtun'un *Kanunlar'ının* özeti üzerinde ise burada, durmıyacağız. Büyük bilginin, *Siyasat* ve *Arâ* adlı eserleri, siyaset ilmine yaptığı en önemli yardımı teşkil ederler. Öyle ki, Kiftî, *Tarihul-Hükema'sında*, bu eserlerin "eşsiz,²⁵ olduklarını söyler. *Medinetul-Fadıla* "Örnek Devlet,, nın, Fârâbî'nin, 331 - 332/941 - 942 tarihinde, ölümünden bir kaç yıl önce, Seyfu'd-Devle'nin himayesinde Şam'da münzevi bir hayat yaşadığı sırada, yazıldığını işaret etmek alâka vericidir; ve denebilir ki eser, etrafındaki dünyanın karışıklığından uzak bulunduğu bir sırada, onun olgun düşüncesinin bir ifadesidir.

Siyasat, Fârâbî'nin ileri sürmek istediği siyasî nazariyenin, hemen

²⁴ *Encyclopaedia of Islam*, «Fârâbî» maddesi.

²⁵ K i f t î, s. 278.

hemen bir bütün olarak, izahını ihtiva eder. Eser, insanlar ve hayvanlar arasındaki farklarla başlar, müşterek hareket ihtiyacını, insanın kavgacı tabiatını, ve onun tesirlerini, Örnek Şehir ve Devlet²⁶ in mevcudiyeti için duyulan ihtiyacı, ve devletin İdeal Baş'ını ele alır ve tiranlıklar, aristokrasiler, cumhuriyetler v. b. gibi eski zamanlarda ve Cahiliye Devri²⁷ ndeki diğer devlet şekillerine geçer. Öteki eser, yani *Ara*, tam adının da gösterdiği gibi, Örnek Devlet üzerinde daha fazla durur. Başka ve daha özel bir zaviyeden, az çok aynı konuyu ele aldıktan başka, siyasetin, hükümlanlık, Örnek Devlet'e zıd olan siyasî şekiller gibi bazı cepheleri, İştirakçilik ve Ferdietçilik nazariyeleri üzerinde durur, ve Patriyarkal nazariye'ye temas ederek, Haklardan Karşılıklı Feragat nazariyesini de, oldukça teferruatlı olarak, tarif eder. Bu iki risale, pek uzun olmamakla beraber, derinden derine incelenmesi gereken bir çok fikirler ihtiva etmekte, ve M. S. X. yüzyılın ortasında, İslâmî siyasî fikirlerin yeni bir ceryanını göstermektedirler.

İnsan zihni ve kudreti

Her iki risaleyi birlikte ele alarak, siyasî felsefe bakımından incelemeğe çalışacağız²⁸. Fârâbî, esirî veya fizikî bütün cisimlerin tâbi olduğu prensipleri saydıktan sonra, insanla yeryüzündeki diğer hayvanlar arasındaki farkın, *el-aklul-fa'al* yani Faal Akıl'da olduğunu söylemektedir ki, bu da aslında, İlk Sebep'ten menşei alan, ve insanı en yüksek şahikalara çıkaran şeydir. Bu Faal Akıl, insan zekâsını faaliyete sevkedince, Fârâbî, buna, *el-aklu'l-mustefad* yahut Sonradan Kazanılmış Akıl demektedir. Faal Akıl, güneşe benzetilmektedir, o güneş ki "gözlere ışık verir ve onsuz görme kudreti hareketsiz kalır, filhakika, güneş huzmelerinin yardımı ile bu görme kudreti harekete geçer",²⁹.

İnsan kuvveleri, Akıl kuvvesi *el-kuvvet'un-natika*, *Düşünme kuvvesi*, *Hissetme kuvvesi* ve nihayet Munazaa kuvvesi *el-kuvvetu n-nezuiyye* şeklinde incelenebilir. Akıl kuvvesi sayesinde, insan, bilgi elde eder, ahlâk ve fiillerde iyi ve kötüyü, kazanç ve zararı ayırdeder. Münazaa kuvvesi, insanın, bir şey istemesine, ve başka bir şeyden uzaklaşmasına, âmil olur, sevgi ile nefretin, hakikatle yalan'ın, öfke ile zihni huzurun, esa-

²⁶ Fârâbî, Yunan yazarlarını takip ederek *Şehir'le Devlet'i* özdeş sayar, halbuki onun «millet» i, siyasi bakımdan ayrı fakat kültür bakımından aynı olan devletler topluluğu manâsına gelir.

²⁷ «Cahiliye Devri» İslâm'ın doğuşundan önceki Arap tarihine verilen teknik bir terimdir.

²⁸ *Ârâ'u Ehli'l Medineti'l Fadla* -ki biz burada, *Ârâ* demekle yetindik- nin metni, Dietrici tarafından hazırlanmış ve 1895 de Brill tarafından basılmıştır. Tarafımdan kullanılan, Kahire, Nil matbaası basımıdır. Bu makalemizde *Sigâs* demekle yetindiğimiz *Siyasâtul-Medeniyye*, DairetüT Maarif tarafından basılmıştır, Haydarabad, Deccan, H. 1346.

²⁹ *Siyâs*, 6. Bu bölüm. e l - K i n d î 'de, iyi açıklanmıştır. İzahat için bak. O' L e a r y, s. 248.

sıdır. Düşünme kuvvesi, hissedilen şey geçtikten sonra, hissini izlerini muhafaza edecek diğer bir kudrete lüzum gösterir ki bu, aynı zamanda, o bilinen beş duyuma müncer olur. Fârâbî'ye göre, son üç kudretin insanlarda olduğu gibi, hayvanlarda da bulunduğunu, halbuki Akıl ve Münazaa kuvvelerinin insanlığa has olduğunu nazarı itibara almak lâzımdır³⁰.

Beşerî gruplaşmalar

Hayat rahatlıkları için olduğu kadar, insan varlık ve ihtiyaçlarının mahiyeti ve ilerlemenin mümkün olan en yüksek derecesine ulaşılması noktai nazarından, insanlar için, büyük gruplar halinde toplanmak zarurîdir. Bu keyfiyet, insanlığın bir kısmına has olan bir şey değil, bütün insanlara şamdır³¹. Beşerî gruplaşmaların, birçok çeşitleri vardır fakat onlar, *mükemmel* ve *mükemmel olmıyan* olarak ikiye ayrılabilir : Mükemmel olmıyan gruplaşmalar, bir köy, bir şehrin mahallelerinin gruplaşmaları, bir yol üzerinde veya bir durak yerindeki topluluklardır. Bütün bunlar, bunların hepsinden daha büyük, ve aynı zamanda mükemmel en küçük insan gruplaşması olan, şehrin hizmetindedirler³². Şehir'den sonra orta gruplaşma yani aşikâr olarak herhangi bir siyasî birleşme olmaksızın, yer yüzünün bir kısmında bulunanların gruplaşması yani Milliyet gelir ; halbuki, en büyük beşerî gruplaşma yer yüzünü kaplıyan insanlıktır. Bütün bu mükemmel ve mükemmel olmıyan gruplaşmalar, hakikatte birbiriyle ilgilidirler, zira, durak yeri yolun ; yol, mahallenin ; mahalle, şehrin ; şehir, milliyetin ; milliyet, insanlığın bir parçasıdır³³.

Beşerî birliğe tabî ve sun'î engeller

Fârâbî, esas itibariyle insan birliğini fevkalâde bir şekilde ispat etmekle beraber, bir milleti, tabî olarak diğerinden ayıran sebepleri, ve onlar arasında mevcut sun'î engellerin neler olduğunu etraflı bir şekilde ele almaktan da geri kalmamaktadır. Milletler arasındaki tabî ayrılıklar, onların gök cisimlerine göre olan durumlarından (yani coğrafî amillerden) ileri gelir³⁴. Yer yüzünün muayyen bir parçasının, gök cisimlerine göre olan durumu, sıcağa, soğuğa ve buharlı maddelere sebep olur ki, bu da, o yerin iklim şartlarının değişmesine yol açar. Bu hal, halkın örf ve adetlerine tesir eder, ve iki millet arasında bir

³⁰ *Siyâs*, 4, 5.

³¹ *Siyâs*, 39, *Arâ*, 77. Gazzâlî bu fikri, *İhya'sında* tam manâsiyle geliştirmiştir, III, 6 vd. Bu durum, *el-Ghazzâlî on the Theory and Practice of Politics* (Hyderabad, Deccao, 1935) adlı makalemizde tavsif edilmiştir. Tercümesini yapmış bulunduğumuz bu yazının da, yakın bir zamanda neşrine imkân hasıl olur ümidindeyiz (Mütercim).

³² *Arâ*, 78.

³³ *Arâ*, 77.

³⁴ *Siyâs*, 41.

engelin vücut bulmasına sebep olur. Sun'î engeller ise, umumiyetle bir milletle diğeri arasında, karşılıklı muhabereyi güçleştiren, lisan farklarından ibarettir.

Berberlik için olan aşikâr ihtiyaca rağmen, insanlık, pek çok gruplara ayrılmıştır. En yüksek iyi'ye ve en yüksek ke mal'e ancak mükemmel gruplaşmalarda yani Şehir veya Devlet³⁵ gruplaşmalarında erişilir diyen Fârâbî, bütün dikkatini bu nokta üzerine tek-sif eder.

Haklardan Karşılıklı Feragat Nazariyesi

Fârâbî'nin, Hobbes'a asırlarca takaddüm ederek, insanların, haklardan karşılıklı feragati derpiş eden ve zımnen tabi oldukları bir mukavele-nin esaslarını ileri sürmesi şayanı dikkattir. Bir kısım insanlar zalim, mütehakkim yahut zeki ve diğer bir kısım insanlar da, tabîi olarak zihnen veya bedenen zayıf oldukları için, haklı muamele ve adalet üzerinde ısrar etmek zaruridir. İnsanlar, hallerindeki bu farklar mevcut oldukça, cemiyetin idame edilemeyeceğini anlarlar ve " bir araya toplarırlar, işlerin durumunu beraberce mutalâa ederler ve her biri bir diğerine kendini ona üstün kılan şeyden bir parçayı devreder,, . Her kişi, başkaları ile barış içinde yaşayacağını, ve belli haller müstesna olmak üzere başka birinin elinden bir şey almayacağını taahhüd eder³⁶. Böylece, barış içinde olagelen işlerin ve devlet idaresinde vukubulan vakıaların temelini, bu haklardan karşılıklı feragat mukavelesi teşkil eder ve eğer bû zımnî mukaveleye rağmen, bir vatandaş, halkın bir kısmına baskı yapmaya kalkıştırsa, bütün diğerleri el birliği ederler ve karşılıklı yardımlarla hürriyetlerini korurlar³⁷.

Bu mukavele-nin daha sonra Avrupada Hobbes ve onun gibi diğer bazı bilginler tarafından ileri sürülen fikirlere üstün olduğu görülmektedir; çünkü Fârâbî, bu mukaveleyi sun'î bir şekilde devletin esası yapmak yerine, devlet içinde bütün muamelelerin esası sayar ve beşerî gruplaşmaların mevcudiyetini önceden kabul eder. Böylece devletin sun'îliği prensibini kabul etmeyebilecek olanların yelkenlerini suya indirir. Sonra Hobbes, halkın büyük aczi dolayısıyla ortaya çıkan sun'î ve tamamiyle müstebit bir hükümdarın lüzumuna bizi inandırmak istediği halde, Fârâbî, halkı, kendi kuvvetleri hakkında tenvir eder, birleşmelerini ve onları, el altından köle etmeğe kalkışacak olanların gayretlerini boşa çıkar-malarını sağlar.

Hükümdarlık

Şimdi, Reis yahut daha sonraları Avrupalı siyaset bilginlerinin verdikleri isimle Hükümdarlık konusuna geliyoruz. Şüphesiz, Eflâtun,

³⁵ Kullanılan kelime *Medine* yahut *Şehir'dir*, fakat biz bilmeliyiz ki Fârâbî'nin bunlarla kasdettiği manâ, en küçük siyasî birlik, yani büyük veya küçük *Devlet'lidir*.

³⁶ *Arâ*, 113. Kars. Hobbes, *Leviathan*, bölüm II. fasıl 17.

³⁷ *Arâ*. 113.

zaten *Devlet ve Kanunlar'ında* İdeal Site'nin idaresi meselesi üzerinde durmuş, ve ilk eserinde devlet işlerinden başka şeyle ilgilenmemesi lâzım gelen bilgili ve kudretli bir filozofun hükümdar olması gerektiği neticesine varmıştı³⁸. Fakat böyle bir filozofun mevcut olamayacağını görerek, onun yerine, *Kanunlar'da*, *Phylake'lar* yani Muhafızlar geçirmeyi uygun bulmuş, ve onlara kendilerini devletin bilgin idarecileri yapacak bir öğretim ve eğitimin verilmesini ileri sürmüştü³⁹. Fârâbî ise, Reislik meselesinin mahiyetinden başlar, reislik için istenilen şeyin, uygun taliller yapma kudreti olduğunu belirtir. Vakıalardan, diğerlerinden daha fazla neticeler çıkaracak zekâsı olan insanlar vardır, halbuki bir kısım insanlar, elde ettikleri neticeleri, başkalarına daha büyük bir kolaylıkla aktarabilirler. İşte bu neticeler çıkarma kudreti reisliğin temelidir. Belirli vakıalardan neticeler çıkarabilenler, bu işi yapamıyanlara reislik edebilirler; diğer taraftan, kendi öğrendiklerini, başkalarına aktaramıyanlar, hakikî reislik vasfını taşıyamazlar. Bir reis'in, hayatın her sahasında bütün halka değil, ancak neticeler çıkarmak ve bu neticeleri başkalarına aktarmak hususunda daha az kudreti olan kişilere, onlara üstün olduğu sahada reislik etmesi zaruridir. Aynı vaziyette, aynı sahada bir Birinci, bir de İkinci Reis olabilir; Birinci Reis talil kudreti bakımından kendinden aşağı olan İkinci Reis'e, İkinci Reis de zekâ bakımından kendisinden aşağı olanlara reislik eder⁴⁰.

Şimdi *Reisul-evvel*, Birinci Reis yahut Devlet Başkanı'na geliyoruz. Reis, tabiatı ve yetişmesi bakımından, başkaları tarafından tenvir edilmeğe ihtiyacı olmıyan⁴¹, aynı zamanda doğuştan müşahede ve anlayışını başkalarına aktarma kabiliyeti bulunan, bir kimse olmıdır. Böylece Fârâbî, M. S. onyedinci yüzyılda, Avrupa'da Bodin tarafından ilk defa olarak etraflı bir şekilde anlatılmış olan Hakimiyet doktrinini çok daha önceden izah etmiş olur⁴². Fakat Fârâbî'nin Hükümdar'ı, Bodin'inkinden daha mantikî ve ihtimal biraz daha müstebittir ve John Austin'in Hükümdar'ına yaklaşır. Fârâbî'ye göre Birinci Reis'ten daha üstün bir insan yoktur, çünkü olduğu takdirde o, Birinci Reis olacak ve diğeri, İkinci Reis vaziyetine inmiş bulunacaktır⁴³.

³⁸ Plato, *Republic*, 414 B Filozof Kral hakkında E f l â t u n'un noktai nazarının izahı için bak. Nettleship, *Lectures on Plâto's Republic*, Lecture 1.

³⁹ Chance, *Until Philosophers are Kings*, fasıl 4.

⁴⁰ *Siyâs*, 45 - 47.

⁴¹ *Âra*, 86 vdd.

⁴² 1530-1596. B o d i n, Hakimiyet nazariyesini hükümdar tarafından değiştirilemeyen temel kanunlara istinat ettirmek suretiyle izah eder. Zamanımız insanı için *hükümdar'ia* onları değiştirip değiştirmeyeceği, iktidardan ziyade bir siyaset meselesidir.

⁴³ Fârâbî, şayanı dikkat bir şekilde, «kendisine benzer bir hükümdar'a itaat etmek itiyadında olmıyan bir insan, o cemiyetin hükümdarıdır» diyen Austin (1790-1859) a yaklaşır. Bu noktai nazarla A u s t i n'den bin yıl önce yazmış olan F â r â bî'nin noktai nazarı arasında ne küçük bir fark vardır.

Eğer Birinci Reis, Örnek Devlet'in örnek bir başı olabilirse, devlet içinde herkesin hareketini kontrol etmek iktidarında olacak, ve Sonradan Kazanılmış Akıl (*el-aklal-mustefad*) a olduğu kadar, Passif Akıl (*el-aklul-munfa'il*)a da sahip olacaktır, bu ikisi, Faal Akıl tarafından harekete geçirildiğinde, Fârâbî'nin ideal hükümdarını meydana getireceklerdir. Fârâbî'ye göre eskiler yani Yunanlılar öyle yüksek bir ideal ortaya koymuşlardır ki herhangi bir insan ona erişemeyecektir ve bu ulaşma şerefi, ancak Ulu Tanrının lütuf ve inayetine mazhar olmuş seçkin kimselere müyesser olacaktır⁴⁴. Fârâbî Eflâtuncular gibi dogmatik olmak yerine, bilâkis, ideal bir hükümdar için gerekli olan on iki vasıf sayıyor. Eğer bu ideale ulaşılabilecek olursa bunu başaran meskûn kürenin hakikî hükümdarı olacaktır⁴⁵. Onun ideal hükümdarının bu on iki vasfı şunlardır: Beden uzuvlarında mükemmellik ; büyük bir anlayış; söylenen herşeyi gözde canlandırma ; mükemmel bir hafıza ; asgarî delâille şeylerin esasını kavrama kudreti; başkalarına kendi istediği gibi derin bir bilgi aşkı aşılama kudreti ; ciddiyetsizlikten sakınma ; yeme, içme ve cinsî münasebetlerde ifrata gitme arzusunun olmaması ; hakikat sevgisi ve yalandan nefret ; âlice-naplık ve iyilik severlik ; adalet sevgisi, şiddet ve istibdat'tan nefret ; adaleti kolaylıkla tevzi kudreti; yapılması gerektiğini düşündüğü şeyleri korkmadan yapmak ve yeter derecede servete malik olma⁴⁶. Fârâbî, bütün bu güzel vasıfların tek bir insanda bulunmasının mümkün olmadığını pek iyi bilmektedir⁴⁷; bu sebeple bu vasıfların beş veya altısı ile bir insan, oldukça iyi bir reis olabilir, demektedir. Eğer bir şahısta bu beş veya altı vasfı bulmak mümkün olmazsa, Fârâbî, bu vasıflara malik olan bir reisin yetiştirdiği bir kimsenin reis olabileceğini ileri sürmektedir ki böylece varisin, değerli selefinin izinden yürümesi şartıyla bir nevi ırsî reisliği terviç eder görünmektedir. Bu vaziyette dahi böyle bir şahıs bulunmazsa bu vasıflardan az çok payı olan iki veya hatta beş üyesi bulunan bir kurul tercihe şayandır, şöyle ki, bunlardan hiç olmazsa biri, halkın isteklerini anlamak kudretinde ve Devlet'in ihtiyaçlarını bir bütün olarak görebilen bir kimse (bir hakîm) olsun⁴⁸. Fârâbî'ye göre bu hakîm, her çeşit idarenin arzuladığı bir kişidir ve eğer böyle birisi bulunamazsa, devlet, parçalanmaya mahkûmdur.

Hiç şüphe yok ki, Fârâbî'de idealizme kaçan taraflar vardır. Fakat on iki vasıf şeklinde ortaya koyduğu ideali, elde etmenin imkânsızlı-

⁴⁴ *Siyâs*, 49.

⁴⁵ *Arâ*, 89.

⁴⁶ *Arâ*, 88. Bak. Plato, *Republic*, 485-487. Ne t t l e s h i p'te tahlili vardır, ayn. es., s. 199.

⁴⁷ Ayn. yer.

⁴⁸ Burada Fârâbî, Eflâtun'un filozof kiralına çok yaklaşmaktadır. Ancak, Eflâtun'un «aklı şahıslandırması» (ki *Kananlar*'da bundan vazgeçmiştir) ile Fârâbî'nin *hakîmi* arasında açık bir fark vardır.

ğını görmüş olması, lehine kaydedilmelidir, nitekim o, amelî güçlükleri yenmek çarelerini aramıştır. Bu çareler, evvelâ ehliyetli kişilerden müteşekkil bir kuruldur. Bu ehliyet de, Fârâbî'ye göre, devletin düzgün işleymesini, ve reisi, halkın saadeti için, gereken bilgi ve duygunun ışığı altında kontrol etmenin asgarî şartını teşkil edecek bazı belirli hususiyetlerden ibarettir; sonra, devletin esas kanun ve an'anelerine hürmettir, Fârâbî'nin ileri sürdüğü bu hal tarzı, Eflâtun'unkinden daha pratiktir; meselâ, Eflâtun, "Filozof Kırak,, ını bulma hususunda, ümitsizliğe düştüğü zaman, onun yerine her biri bazı vasıfları ile, diğerine üstün olan phylake'ları koyuyordu⁴⁹. Halbuki Fârâbî'nin ikinci derecedeki reisleri, geçmiş günlerde yaşamış olan daha büyük reislerin vaz'etmiş oldukları kanunlara hürmet etmek ve uymak zorundadırlar.

Zamanı halifeliğinin durumu ile, Fârâbî'nin lehine olarak bir takım tezadlar teşkil eden onun Hükümrancılık ve Örnek Hükümdar nazariyesini epeyce teferruatı ile anlattım. Bu sırada, daha önce de ifade edildiği gibi, halife, önce kabiliyetli vezirlerin elinde sadece bir kukla haline gelmiş, ve sonra bütün siyasî otorite, işleri kontrol maksadiyle, Ceyhun ve Indus'tan halifeliğin ta batı hudutlarına kadar gelen Türk ve İran'lı asillerin eline geçmişti. Fârâbî'nin yaptığı, siyasî bünyedeki zayıflık sebeplerini tahlil ve kendi ideal hükümdarının vasıflarını ifade etmekten ibarettir, ve böylece, ideal ile önündeki filî durum arasındaki tezadı bütün açıklığı ile belirtmiştir. Fârâbî'nin, Seyfu'd-Devle'nin sarayına muhaceret etmesinin sebeplerinden biri de, o zaman Bağdat'taki fikrî müsamahasızlıktan başka, Seyfu'd-Devle'nin, kendi idealine, İslâm Halifesi gibi yüce bir isim taşımalarına rağmen idealini gerçekleştirmek için mütevazî bir şey dahi yapmak kudretinde olmıyan kuklalardan, daha yakın olmasıdır.

Devletin İç Teşkilâtı

Fârâbî, devleti idare edebilecek en iyi insanın veya en iyi insanlardan müteşekkil bir kurulun tayini ile iktifa etmiyerek, devletin iç teşkilâtı ile de ilgilenir. Devlet işlerinde, yurttaşların itibarlarının, yetişmelerine olduğu kadar, tabiatlerine dayandığını, ve Reis'in insanları hizmet meselelerinde, değerlerine göre, birer daha büyük hizmet grubu halinde organize etmesi icap ettiğini söyler. Ancak Reis'in herkese lâyıf olduğu mevkii vermesi halinde, devlet esaslı bir şekilde teşkilatlandırılmıştır denebilir. Reis kendisini az çok İlk Sebep yani Kadir-i Mutlak olan Tanrı gibi hissetmiye⁵⁰, herkesi ve herşeyi en münasip bir şekilde yerli yerine koymuş olan O'nun eserinden ders almıya mecburdur. Çünkü Tanrı, her şeyi yerli yerine koymamış olsaydı, eseri böyle bir düzen gösteremezdi⁵¹.

⁴⁹ Bu «muhafızlar», kanunun üstündedirler, halbuki Fârâbî'nin «müşavirleri» vazifelerini vaz'edilmiş kanunlara göre yapmaya mecburdurlar. C h a n c e, *avn.es.*, s. 135.

⁵⁰ *Siyâs.*, 54.

⁵¹ E f l â t u n'a göre «iyi hayat, mümkün mertebe Tanrı'yı tedricen temsil etmede» dir. Bak. C h a n c e, s. 136.

Söylenildiği gibi, Reis, tabiatı icabı, hiç bir beşeri üstün'den emir almaz, fakat, üstünlük basamağından aşağı indiğimiz zaman, durum değişir ve Reis müstesna, her insan aynı zamanda hem efendi, hem de hizmetçi olabilir, rütbe ve otorite bakımından bir üstünden emir alır ve en aşağı kademeye kadar herkes madununa emir verir⁵².

Burada Fârâbî, bütün idare yapısını insan vücuduna benzetir ve nasıl insan vücudunda başlıca uzuv olan kalb'in çok mükemmel olması arzu edilirse, aynı vaziyette Reis yani devletin başı da beşerî bakımdan mümkün olduğu kadar mükemmel olmalıdır. Nasıl kalp, vücudun muhtelif uzuvlarının muntazam işlemesi için hareket membaı ise ve bu muhtelif uzuvlar, başka hangi uzuvların kendilerine hizmet edeceğini biliyorlarsa, aynı vaziyette Devlet'in kalbi yani Reis de cemiyetin muhtelif kademelerinin statüsünü, bir kelimeyle topluluğu meydana getiren ayrı sınıfların haklarını tayin edebilmelidir. Vücuttaki uzuvların önemi, kalpten uzaklaştıkları nisbette azalır. Böylece kalın barsaklar ve mesane-ye gelince, bunlar başka uzuvlardan yardım görmedikleri gibi, teknil vücudun mihverisi olan kalp ile ise, hiç mukayese edilemezler. Tamamiyle aynı vaziyette, der, Fârâbî, iyi teşkilâtlandırılmış bir devlet'te Reis, muhtelif memurları toplar, tertip eder ve teşkilâtlandırır ve memurların vaziyetleri de Reis'le aralarında olan mesafeye göre kuvvetli veya zayıf olur⁵³.

Biyolojik benzetmelerin hem kuvvetli, hem zayıf tarafları olduğu malûmdur; bu usûl, siyasî meseleleri kolay bir tarzda izaha yardım ederse de, siyasî müesseseleri, insan vücudunun uzuvları kadar mekanik olarak göstermekle gayeden uzaklaşmış olur. Herbert Spencer, insan vücudu ile, siyasî bünyeyi mukayese etmesinden ziyade, bu benzetmeyi, istismar etmesinden dolayı tenkit edilmiştir⁵⁴. Fârâbî ve ondan sonra Gazzâlî-Gazzâlî, Devlet'e ahlâkî bir esas bulmak için⁵⁵, Fârâbî ise, devleti teşkil eden parçaların aşikâr çeşitliliğine rağmen, onun esas temelini belirtmek için- biyolojik benzetmeler yapmışlardır⁵⁶.

İştirakçilik ve Ferdîyetçilik

Fârâbî, eli altında Eflâtun'un *Devlet* tercümesinin olmasına ve Örnek Şehir hemşerilerinin müşterek şeyleri bulunduğunu söylemesine rağmen, her şeyi, hatta kadınları bile, erkek hemşerilerin müşterek malı yapmak gibi bir hataya düşmemektedir. Bir hakikat olarak gayet

⁵² Aristo'da bulunan benzetme, *Politics*, I, 5, bölüm 8 ve 9; fakat orada Aristoteles, onu, kölelik müessesesini tesis için kullanılır; Fârâbî ise, onu teşkil eden parçaların çeşitliliğine rağmen, devletin uygun surette idaresini temin etmek istemektedir. Bak. *Chance*, s. 179.

⁵³ Daha fazla benzetmeler için, bak. *Arâ*, s. 79.

⁵⁴ Spencer, *Principles of Sociology*, bölüm 2.

⁵⁵ Bak. Şirvani (Sherwani), *el-Ghazzâlî*... ş. 14,

⁵⁶ *Arâ*, s. 18 vd.

açıktır ki, herkesin eşit haklara sahip olduğu, müşterek maldan ayrı olarak, herkes ve her sınıf, şahsî bilgi ve şahsî hareket için, imkân elde etmek fırsatından başka, aynı zamanda şahsî mal ve mülk edinme hakkına da sahip olmalıdır⁵⁷. Bundan başka Fârâbî, Ferdîyetçilik nazariyesinin özünü anlamak hususunda da yeter derecede nüfuza maliktir ve insanın kendi soyundan olanlardan tabii bir surette nefret ettiğini düşünen kimseler bulunduğunu ve insanlar arasında olabilecek birliğin de zarurî bir ihtiyaç halinde tecelli ettiğini kabul etmektedir. Böyle bir nazariye İştirakçiliği, bizzat insanın tabiatına zıd olduğu için reddeder ve ancak açık bir şekilde izah edilmiş bir maksat için varolacak bir birlik anlayışını kabul eder⁵⁸.

Görülmektedirki Fârâbî, ferdiyetçiliği sadece kıymetli addedilir bir mesele olarak nazarı itibara almakla kalmamakta, fakat hatta iştirakçiliğinde bile, insanları Site'nin azaları olarak ferdiyetlerinden ayrı, kendilerinin her hangi bir şekilde ferdiyeti olmaksızın sadece birer damataşı kabul eden Yunan yahut Eflâton nazariyesine de zıd mütalâada bulunmaktadır.

Müşterek Hareket Âmilleri

Fârâbî, Ferdîyetçi Devlet yahut onun dediği gibi "Cehalet Devleti,, ni oluş haline getiren yahut diğer bir ifade ile siyasî bir cemiyet teşkil edecek insanları harekete getiren âmilleri sayar⁵⁹. Ona göre, bir insanı diğer bir insanla işbirliğine sevkeden ilk sebep, kuvvettir. Bu halde bir kişi elindeki maddî ve manevî kuvvetlerle bütün bir halkı kendine râmeder. Fârâbî tarafından ileri sürülen ikinci muhtemel sebep, Patriyarkal Nazariye'ye yaklaşır. Fârâbî'ye göre bir kısım halkın da kabul edebileceği gibi, bizzat doğum vak'ası, baba ile çocuklar arasında diğerlerine karşı bir birliği intac eder. Öyleki aynı babadan gelenlerin başkalarıyla olmaktan ziyade birbirleriyle iş birliği yapmak isteyecekleri daha muhtemeldir⁶⁰. İş birliği etmenin başka bir çeşidi de iki grup arasındaki evlenme münasebetlerinden ileri gelir. Dördüncü bir sebep de *Re'isu'l-evvel* tarafından yapılan esaslı teşkilâtlanmadır. Fârâbî'nin Haklardan Karşılıklı Feragat Mukavelesi hakkındaki özel nazariyesini yukarda zikretmiştik. Fârâbî'ye göre bu mukavele, bazı kimselerce siyasî işbirliğinin temeli olacak ve iş birliği, kimsenin başkalarını ızzar etmeyeceği ve ihtiyaç hasıl olunca siyasî cemiyeti

⁵⁷ *Arâ*, 93. Bu iştirakçilik, vatandaşların ev, arazi ve kendilerine ait paralarının bulunmadığı *Eflâtonî ideal'den* ne kadar farklıdır. *Republie*, 421 c - 422 a. Bak. *Nett-in s h i p*, s. 135.

⁵⁸ *Arâ*, 78.

⁵⁹ Yukarda zikredildiği gibi, İslâm ideolijisinde Cehalet'in mânası, İslâm'dan önceki durum demektir. Fakat burada bu sıfat, «örnek» e uygun olmyan siyasî cemiyetlerin vaziyetini göstermek için kullanılmıştır. Bu terimin her hangi bir peşin hüküm taşıdığı zannedilmemelidir.

⁶⁰ *Arâ*. 110.

müşterek düşmana karşı korumak için, aynı vücudun azaları gibi hareket edecekleri yolunda mukaveledeki yemin ve vaadlerin neticesi olacaktır. Lisan ve âdetler de, insanların iş birliği için kuvvetli bir bağ teşkil ederler. Son olarak da, en az önemlisi olmamakla beraber, aynı şehirde oturma gibi, insanları birbirine bağlayan coğrafi unsur gelir ⁶¹.

Bu, Devlet'in tesisi ve muhafazası sebeplerinin güzel bir tahlilidir. Her ne kadar Fârâbî, onları Örnek Devlet'ten başka devletlerdeki muhtelif şahıs veya grupların noktai nazarı olarak ileri sürüyorsa da, asıl yaptığı şey, kendi zamanındaki devletlerin meydana gelmesine âmil olan sebeplerin tahlilidir. O devletler ki klâsik ideale göre Örnek Devlet olmayıp, düzenli bir şekilde işliyen pratik ve beşeri müesseselerdi. Beşeri müesseseler de özleri bakımından pek az değişikliklerine göre, Fârâbî'nin söyledikleri, bin sene evvel olduğu gibi, bugün de hakikattir. Onun düşüncesinin zamanımıza ne kadar uygun olduğunu görerek duyduğumuz hayret, kendisinin, Ortaçağ Avrupası'nda Papa taraftarlarıyla İmparator taraftarları arasındaki çocukça anlaşmazlıklardan çok önce yetiştiğini hatırladığımız zaman, büsbütün artmaktadır.

Devlet Çeşitleri

Fârâbî, Örnek Devlet'ten gayri şehir yahut devlet çeşitlerini sayarken, bu gün bile, canlılıklarını muhafaza eden bir takım sualler sorar. Söylendiği gibi, Örnek Şehir dışındaki devletler üzerinde dururken, kendi şahsî tecrübesine dayanmaktadır ve her ne kadar önümüzde bulunan bu iki kitapta, bu siyasî cemiyetlere verilen adlar hafif değişiklikler göstermekte ise de düşüncesinin tabii olduğu prensipler, az çok aynıdır. O, devletleri, yurttaşların en belirli ihtiyaçlarına göre, "zaruret,, , "rahatlık,, ve "arzu,, devletleri gibi bir takım sınıflara ayırır. Böylece Zaruret devletlerinde Reisin ilk gayesi, yurttaşların ihtiyaçlarını tatmine çalışmaktır. Arzu devletlerinde, onların yemeleri, içmeleri, ve neş'elenmeleri için, bol kaynaklarla hayatlarını mükellef kılmaktır; Rahatlık devletlerinde ise, yurttaşlara, rahat bir hayat temin edilir, arzuları da itidal hududunu aşmıyacak olursa, kendilerini tatmin etmiş sayacaklardır ⁶².

Bir dereceye kadar idealist görünen bu sınıflamadan ayrı olarak, Fârâbî, bir milletin diğer bir millet üzerinde hakimiyet tesisini icap ettiren siyasî karakter bahsine de belirli bir yer vermiştir. Bu "efendilik,, (*gallab*) için kat'i sebepler ileri sürerek, bunun, emniyet, rahat ve iyi yaşama arzusundan ve onları bu mafruz ihtiyaçlara sevkeden türlü

⁶¹ Aynı yer.

⁶² *Ara*, 90.

husustan ileri geldiğini söyler. Kuruluşunu tamamlamış kudretli devletler, her istediklerini temin edebilmek için, diğer devletlerin bütün kaynaklarını kontrol etmek isterler. Fârâbî kuvvetlilerin zayıfları kendi iktidarları altına almalarında insan tabiatına aykırı bir şey olmadığını söylemektedir. Böylece başka milletleri kontrol altına almaya çalışan milletler, bunu tamamiyle doğru bulmakta ve zayıfı kontrol ve zayıf için de kontrol edilmiş olmanın haklı olduğunu, ve boyun eğdirilmiş milletin, efendilerinin iyiliği için ellerinden geleni yapması icap edeceğini ileri sürmektedir⁶³. Hiç şüphe yok ki bu sözler, kulaklarımıza hoş gelmemektedir fakat unutmamalıyız ki Fârâbl'nin ideali bu değildir ve sonra bu kadar yüzyıl geçmiş olmakla beraber siyaset sahasında geçer akçe olan beynelmilel ideolojiyi nazarı itibara alırsak, milletler psikolojisinin, bugün, Fârâbl'nin yüzyıllarca evvel tasvir ettiği gibi olduğu görülür.

Fârâbî'ye göre İmparatorluk (*Medinetu 't-tagallub*) devleti halkı, başka halklara bedenen ve ruhen üstündürler ve böylece bu halklar, İmparatorluk devleti halkına bedenen ve ruhen hizmet etmek zorundadırlar. Fakat bu İmparatorluk devletleri halklarının daha fazla mert olanları, insan kanı akıtmak zorunda kaldıkları zaman, bunu, rakipleri uyurken veya arkası dönükken değil, cepheden yaparlar ve onu, niyetleri yolunda ikaz etmedikçe malını mülkünü elinden almazlar. Böyle bir topluluk ebediyyen üstün olmadıkça durma bilmez ve başka milletlere kendisini iktidarlarına almak fırsatı vermez ve onları, rakip ve düşman sayarak daima tetikte bulur⁶⁴.

Kolonizasyon

Fârâbî, Kolonizasyon prensipleri hususunda gayet sarihtir⁶⁵. Ona göre, bir devletin yurttaşlarının, bir düşman yahut salgın hastalığı zoruyla veya ekonomik zaruret içinde bulunmaları yüzünden, yeryüzünün muhtelif bölgelerine yayılmaları mümkündür. Kolonistler için iki yol vardır, ya tek bir devlet teşkil etmek üzere muhaceret edecekler veya muhtelif siyasî cemiyetler halinde bölüneceklerdir. Hangi halde olursa olsun kolonistler, karakter, metod ve maksatları ile bir insicam gösterdiklerinden, aslında belirli topluluklar teşkil edeceklerdir, ve (ihtimal mahallî peşin hükümler ve an'aneler olmadığından) ihtiyaçlarına uygun her hangi bir kanunu yapmakta serbest olacaklardır; yeter ki böyle bir değişikliğe aralarında anlaşma ile vasil olsunlar. Bununla beraber bu halkların büyük bir kısmı şu fikirde olabilir: Yurtlarından getirdikleri kanunları değiştirme lüzumu olmadığını düşünebilirler, o zaman mevcut kanunları tekvin suretiyle yaşamaya başlar-

⁶³ *Arâ*, III vd.

⁶⁴ *Siyâs*, 64 vd.

⁶⁵ *Siyâs*, 50

lar⁶⁶. Böylece anlaşılmalı olacaktır ki Fârâbî, yalnız kolonizasyon'u değil, zamanımız anlayışına uygun olan müstakil bir Cumhuriyet nev'ini düşünmektedir.

İdeal Devlet Reisi

Fârâbî'nin Örnek Olmayan Devlet'in başkanlığı hakkındaki idealini ifade eden çok şayanı dikkat bir parça vardır. Bu devletlerin başkanlığı için ferdî olarak istenen vasıfları saydıktan sonra, reislerin en iyisi, "kendisi ne bolluk elde etmek, ne de kendi kendini büyütme istemiyen, fakat söz ve hareketlerinin takdiri ile iktifa eden, yaşadığı müddetçe ve sonra hakkında söylenecek övgülerden başka bir şeyden zevk duymayan, buna mukabil vatandaşlarına istiklâl, bolluk ve memnunluk temin edendir,, demektedir⁶⁷. Bu yüksek bir idealdir; fakat böyle bir insan, fertlere hakim olan en iyi insanlar arasından bile nadiren çıkmıştır.

Görülüyor ki, Fârâbî'nin söylediklerinin çoğu, bu gün rastladığımız şeylerdir. İttifaklar ve antlaşmalar, silâhlanma yarışları, ham madde bulmak ve mamul maddelere pazar elde etmek için koloniler, karşılıklı meyiller ve şüpheler, bir çok bakımlardan Fârâbî'nin Cahiliye devletleri konusunda ele aldığı hususlardır; yalnız, onunla bizim aramızdaki fark, bizim söylediklerimizimizin tam aksine hareket etmemize mukabil, onun Örnek Olmayan Devletler yurttaşlarının, samimi hareket etmeleridir. Fârâbî'nin Emperyalist'i, tabî ırkları, açıkça kendi ekonomik refahı için idare etmektedir, zamanımızın Emperyalist'i, "tabî milletlerin iyiliği,, veyahut "insanî idealler,, maksadıyla büyük bir yük altına girdiğini ileri sürmektedir. Fârâbî'ye göre İmparatorluk kurma sebepleri daima zayıfa hâkim olmak için çalışan insan tabiatına uygundur. Zamanımız düşünüşü ise, böyle bir delili iyi karşılamaz. Fakat unutulmalıdır ki kölelik, hukuken ancak son zamanlarda yasak edilmiştir ve şimdi bile, insan soyunun idealinin, hak ve hizmet bakımından eşitlik olduğu söylenemez. Tercih edilmesi gereken cemiyetin, ferdî köleliğin, aynı ailenin bir üyesi gibi iyi muamele gören ve himaye edilen kölelerin bulunduğu şekli mi, yoksa mal ve toprak hırsı yüzünden, bombalanan, gazlanan, sakat bırakılan, işkence edilen ve öldürülen güya hür erkek, kadın ve çocukların bulunduğu şekli midir, pek iyi bilinmiyor.

⁶⁶ *Siyâs*, 62.

⁶⁷ Bu konuda Doğu ve Batı telâkkileri arasında tezat vardır. Batı'da ihtiyaçlar için talepler ve haksızlıkların telâfisi yolunda kıratlar ve halk arasında sayısız münazaalar gördüğümüz halde, Doğu monarşilerinin, tab'anın refahı için daima derin bir ilgi duyduklarını müşahede ediyoruz. Bunun neticesi olarak Doğuda hükümdar için, müstebit bir idare altında bile, Avrupa monarşilerinin çoğunda olduğundan daha fazla bir sevgi vardır ve Batı monarşileri ancak, halkın refahı için lüzumlu olan şeylere karışmaktan vazgeçtikleri zaman yaşayabilmişlerdir.

Netice

Fârâbi tarafından ileri sürülen bir kaç siyasî nazariyeden bahsettik. Görülmüş olacağı gibi, ihata ettikleri saha çok geniştir ve "siyasî nazariye,, tabiri ile ilgili hemen hemen bütün konular - Devlet'in kuruluşundan itibaren iştirakçilik, Ferdiyetçilik, Patriyarkal Nazariye'nin prensipleri, Cumhuriyetçilik ve Kolonizasyon'la beraber Hükümlanlık kudretinin esasları, insanların aileler, ailelerin kabileler, kabilelerin devletler, devletlerin imparatorluklar halinde toplanmaları meselelerini - içine almaktadır. Şüphesiz önümüzdeki risalelerin mahiyeti bu konulara hafifçe teması icap ettirmiştir, fakat bu bile, Fârâbî'nin ne kadar modern bir düşünüşü olduğunu göstermektedir. Hiç şüphe yok ki nazariyelerinin bir kısmı bir dereceye kadar, zamanının ceryanlarından olan Yunan düşüncesini .hususiyile Eflâtuñî ve Yeni - Eflâtuñî düşünceyi esas almıştır ; fakat yazdıklarının çoğu, aynı zamanda kendi açık görüşü ve siyasî tecrübesine dayanmaktadır. Kat'î olarak söyleyebiliriz ki, Fârâbî, İslâm dünyasının ilk nazari siyasat bilginidir ve yazılarında, daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'da cari olan Toplum Antlaşması (içtimaî Mukavele) ve Hükümlanlık gibi konular hakkındaki fikirleri, çok evvelden ele almıştır.